Dutkevych, T. (2022). Sophia Rousova's views about personality development in the scientific discourse of social knowledge at the beginning of the 20th century. *The First Special Humanitarian Issue of Ukrainian Scientists. European Scientific e-Journal*, *2* (17), 105-114. Ostrava: Tuculart Edition. (in Ukrainian)
Дуткевич, Т. (2022). Погляди Софії Русової на розвиток особистості у науковому дискурсі суспільствознавства початку XX століття. *The First Special Humanitarian Issue of Ukrainian Scientists. European Scientific e-Journal*, *2* (17), 105-114. Ostrava: Tuculart Edition.

DOI: 10.47451/psy2022-04-01

The paper will be published in Crossref, ICI Copernicus, J-Gate, ISI, Academic Resource Index ResearchBib, Internet Archive, Google Scholar, eLibrary, Ukrainian National Library databases.

Tetiana Dutkevych, PhD in Psychology, Full Professor, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, Kamianets-Podilsky, Ukraine. ORCID: 000-0003-3792-7195.

Sophia Rousova's views about personality development in the scientific discourse of social knowledge at the beginning of the 20th century

Abstract: The article analyses the influence of European and American social sciences representatives of the early 20th century on Sofia Rusova's views on the main issues of the theory of personality development. The ideological connections between the works of leading social scientists of that time and Sofia Rusova's interpretation of such issues as the interaction of personality development and social progress, the role of community and citizenship in personality development, the biosocial problem, the nature of interpersonal relationships between adults and children were discovered. It is shown that in elaborating her views Sofia Rusova relied on advanced studies of Western European (V.A. Lai, G. Spencer, J.-G. Tarde, Z. Freud, etc.) and American (G.S. Hall, G. Sullivan, etc.) scientists in the field of sociology, psychology, philosophy, and pedagogy. Sofia Rusova's original contribution to the creating of the theory of personality development taking into account sociological, psychological and pedagogical aspects is shown.

Keywords: personality, development, citizenship, imitation, social instinct, heritage, environment, socialization, upbringing.

Тетяна Дуткевич, кандидат психологічних наук, професор, кафедра психології освіти, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна. ORCID: 000-0003-3792-7195.

Погляди Софії Русової на розвиток особистості у науковому дискурсі суспільствознавства початку XX століття

Анотація: У статті проаналізовано вплив представників європейського і американського суспільствознавства початку XX століття на погляди Софії Русової щодо вузлових питань теорії розвитку особистості. Розглянуто ідейні зв'язки з працями провідних суспільствознавців того часу тлумачення Софією Русовою таких питань, як взаємодія розвитку особистості й суспільного поступу, роль громади і громадянства у розвитку особистості, біосоціальна проблема, природа

міжособистісних взаємин дорослих і дітей. Показано, що в обґрунтуванні своїх поглядів Софія Русова спиралась на передові дослідження західноєвропейських (В.А. Лай, Г. Спенсер, Ж.-Г. Тард, З. Фрейд та ін.) й американських (Г.С. Холл, Г. Саллівен та ін.) учених у галузі соціології, психології, філософії, педагогіки. Показано оригінальний внесок Софії Русової у розроблення теорії розвитку особистості з урахуванням соціологічного, психологічного й педагогічного аспектів.

Ключові слова: особистість, розвиток, громадянство, наслідування, соціальний інстинкт, спадщина, оточення, соціалізація, виховання.

Вступ

Актуальність. Наукова спадщина Софії Русової відзначається високим рівнем філософського осмислення, органічним включенням прикладних педагогічних проблем у систему основоположних категорій природи, людини, людства, народу, громадянства, родини, моральності тощо. Творчість С. Русової надзвичайно насичена і багатовимірна та водночас сконцентрована навколо проблем розвитку особистості, актуальність яких на час діяльності вченої постала особливо гостро. Система соціального виховання у тогочасній Російській імперії давно вже не задовольняла запити суспільства, гальмуючи його історичний поступ. Розроблення підвалин української національної освіти було непростим й тривалим процесом, що вимагав переорієнтації на європейські суспільні ідеали й цінності. Помітний і ще не до кінця оцінений внесок у цю справу зробила Софія Русова. Зважаючи на важливість прилучення української психолого-педагогічної науки до європейського наукового простору, дослідження ідейних зв'язків наукової спадщини С. Русової зі світовим суспільствознавством вбачається гостро актуальним.

Метою статті є виявлення ідейних зв'язків між основними положеннями поглядів Софії Русової на розвиток особистості із провідними досягненнями європейської та американської суспільствознавчої науки.

Методи. У процесі дослідження використано методи логічного опрацювання джерел інформації, а саме: аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення праць Софії Русової та представників суспільствознавчої науки початку XX століття.

Короткий огляд джерел інформації. Наукова спадщина С. Русової є предметом численних (переважно педагогічних) досліджень. Наприклад, у біобібліографічному покажчику "Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітитель: до 155-річчя від дня народження" здійснено огляд видань, присвячених вивченню праць С. Русової (*Доркену & Лога, 2010:175*). Спираючись на запропонований огляд, позначимо вузлові аспекти наукової спадщини Софії Русової, що були предметом сучасних досліджень – це проблеми національної освіти, дошкільної освіти, змісту й методів навчально-виховної роботи з дітьми, особистості вихователя і вчителя, питання реалізації ідей вченої у сучасній педагогічній практиці.

Поглядам Софії Русової на розвиток особистості присвячено праці О. Фролової (*Фролова, 2005*), А.М. Богуш (*Богуш, 2016*), ідейні зв'язки наукової спадщини вченої з європейською і українською педагогікою висвітлено у працях Н.П. Дічек (*Дічек, 2006*), О.

Джус (*Джус, 2012*), О.В. Сухомлинської (*Сухомлинська, 2006*) та ін. Однак, поряд з розмаїттям сучасних досліджень педагогічних ідей С. Русової психологічні аспекти наукового доробку вченої залишаються не висвітленими. Вищезазначене спонукало нас проаналізувати підходи Софії Русової до вирішення проблеми розвитку особистості та простежити їх формування у взаємодії з провідними суспільствознавчими ідеями того часу.

Вирішення питання про взаємозв'язок розвитку особистостій суспільного поступу у поглядах Софії Русової

У визначенні соціально бажаних цілей розвитку особистості С. Русова виходить з розуміння сутності та змісту розвитку суспільства, яке перегукується із відомою теорією французького вченого Жана-Габріеля Тарда (1843-1904 рр.) – одного з фундаторів соціологічної науки та засновників соціальної психології. Основоположною рисою поглядів обох вчених слід відзначити їхню високу оцінку ролі особистості у суспільному поступі, чого не можна сказати про марксистсько-ленінську теорію суспільства, де в якості головної рушійної сили розвитку суспільства розглядались народні маси.

Суспільство, за твердженням Ж.-Г. Тарда, формується внаслідок і завдяки взаємодії індивідуальних свідомостей людей шляхом таких механізмів, як передача один одному та засвоєння вірувань, переконань, намірів інших людей тощо. Взаємини двох індивідів, з яких один наслідує іншого, – характерна модель соціального буття взагалі. Ця дія одного духа на інший і є елементарним фактом, з якого випливає все соціальне життя (*Рахманов та ін., 2017:140*). Незважаючи на те, що у працях ученого відсутній термін "соціалізація", у них аналізується низка важливих ознак цього процесу. Це, насамперед, широка і дещо аморфна постановка автором питання про психологічні складові суспільних процесів; включення особистості у якості важливого (можливо, й визначального) чинника суспільних явищ; погляд на процес структурування суспільства, в основі якого лежать психологічні особливості особистості.

Популяризатором ідей Тарда на українських теренах став Максим Ковалевський – автор праці "Соціологія. Т. 1. Соціологія и конкретныя науки объ обществе. Историческій очеркъ развитія соціологіи" (1910 р.). М. Ковалевський відносив Тарда до представників того напряму соціології, де пояснення суспільних явищ знаходили у законах психології, вважаючи, що "вплив одного розуму на інший дає ключ до розуміння суспільних явищ" (*Ковалевскій, 1910:26*). Виходячи з цього, Тард пропонував замість термінів "соціальна" або "колективна" психологія назву "психологія впливу одного розуму на інший – інтерпсихологія". Враховуючи зазначене, М. Ковалевський вважав, що Тарда важко визнати соціологом, бо для самої соціології він не знаходив місця у своїх творах (*Ковалевскій, 1910:14*).

Підкреслимо, що європейська зорієнтованість праць М.Ковалевського (1851-1916) не є випадковою. Вчений отримав освіту у Харківському університеті, поглиблював її в навчальних закладах Берліна, Відня, Парижа, працював у бібліотеці Британського музею та Державному архіві Лондона. В Європі познайомився з багатьма відомими філософами, соціологами, зокрема з Е. Дюркгеймом, Ф. Енгельсом, К. Марксом, Г. Спенсером. 1887 року був звільнений з роботи у Московському університеті за "негативне ставлення до

російського державного ладу". Цього ж року виїхав за кордон, згодом опинився у Франції, де працював разом Тардом у Міжнародному Інституті Соціології (м. Париж) (*Усенко, 2007:376-377*).

Погляди С. Русової на розвиток особистості нерозривно пов'язані із її розумінням шляхів прогресу людства, що виходять з теорії Тарда. Обидва вчених розрізняли дві взаємозумовлених, відносно самостійних і динамічних лінії: розвиток самої особистості і розвиток суспільства загалом. Взаємозв'язок розвитку окремої особистості шляхом прилучення її до досягнень, зроблених окремими представниками суспільства, із розвитком суспільства у цілому – проблема, яку Тард намітив чи не першим з дослідників і яка розкриває сучасне розуміння суспільного прогресу як двостороннього процесу від особистості до суспільства і від суспільства до особистості. Таке ж розуміння, але стосовно процесу розвитку особистості, знаходимо у Софії Русової: "…Тут утворюється не однобоке сприймання чужого, а обмін – хто бере, той і дає, … виховуючи, ми й самі виховуємось" (*Русова, 1997:49*). Суспільство функціонує завдяки соціальній взаємодії, одним з результатів якої є взаємовплив людей один на одного. Соціальна взаємодія і взаємовплив виступають провідним чинником розвитку особистості: "Людина не росте ізольовано і не росте просто обік одна з другою, але росте вкупі з людьми під різноманітними впливами, постійно реагуючи на них" (*Русова, 1997:49*).

Отже, у поглядах щодо взаємозв'язку розвитку особистості і суспільного поступу С. Русова спирається на праці Ж.-Г. Тарда. Обидва вчених наголошують на тому, що розвиток особистості виступає у нерозривній єдності із суспільним поступом, як два взаємозумовлених процеси, що збагачують як особистість, так і суспільство.

Погляди С. Русової щодо ролі громади, громадянства у розвитку особистості

С. Русова і Ж.-Г. Тард у своїх міркуваннях далекі від думки, що соціальна взаємодія автоматично забезпечує обопільний поступ суспільства і особистості, ставлячи завдання розкрити механізми цих процесів. У визначенні механізмів формування бажаної соціальної взаємодії обидва вчених звертають увагу на якісні характеристики людських об'єднань, розрізняють серед них натовп і громаду (у Тарда), або юрбу і громадянство (у Русової).

Майбутнє історичного розвитку обидва вчені пов'язують не зі слабо організованим і аморфним за структурою натовпом чи юрбою, а з упорядкованою і згуртованою *громадою і громадянством*. За Тардом, громада, на відміну від натовпу, єдність якого забезпечується фізичними контактами (об'єднання у часі і просторі), являє собою "суто духовну спільність", утворену на засадах розуму, у результаті обміну ідеями, сенсами і цінностями. Якщо у натовпі особистість, що є носієм духовності, розчиняється, то у громаді вона, навпаки, отримує можливість розквіту і самовираження.

Проблема стихійних, невпорядкованих та почасти й руйнівних людських об'єднань (натовпів, мас, юрб) особливо хвилювала суспільствознавців кінця XIX – початку XX століть – періоду, на який у Європі припала значна кількість революцій, бунтів, соціальних катаклізмів. Повною мірою виявилась руйнівна дія зголоднілих і агресивних натовпів, які викликали страх, відчай, почуття безсилля в очевидців та докорінно

змінювали устрій цілих держав. І це добре розуміє С. Русова, яка вважає юрбу несвідомою, афективною, схильною до сугестій, тобто навіювання (*Русова, 1997:20*). Натомість із громадянством учена пов'язує позитивні суспільні процеси, в яких має місце організованість, повага до особи, вільний розвиток і думка, найширше виявлення нахилів та здібностей громадян, підтримка новаторських ідей геніїв (*Русова, 1997:16*).

Утворення громади, що покликана протистояти натовпам, пов'язано із удосконаленням засобів спілкування у суспільстві, до яких Тард відносить засоби масової інформації, поширення газет. Дещо інакше бачить цю проблему С. Русова, стверджуючи, що забезпечення суспільством розвитку особистості "тільки й має змогу дати нам нове громадянство" (*Русова, 1997:17*), підносячи цим роль освіти, педагогіки як вирішальних чинників суспільного поступу. Громадянство здатне до саморозвитку шляхом виховання й освіти. Тому виховання особистості повинно спиратись на знання процесів соціального розвитку, в якому центром є тісний зв'язок особистості з громадянством. Звідси випливають риси, що необхідні для особистості, як розумного діяча та рушійної сили суспільного розвитку.

Оцінюючи роль особистості й громадянства у соціальному поступі, Софія Русова приєднується до поглядів Тарда і вирізняє героїв – носіїв нового, та пересічних людей – носіїв традицій, загальноприйнятого. При цьому С.Русова наголошує: індивідуум – це той головний чинник, "що творить соціальний поступ, знаходить шлях до розвитку нових форм життя, нових засобів для опанування природи" (*Русова, 1997:49*). У роботах ученої подається психологічна характеристика героя як особи, що відзначається геніальністю, хоробрістю, оригінальністю, спрямованістю у майбутнє, особливою інтуїцією у розумінні суспільства, здатністю надати нової форми старому матеріалу (*Русова, 1997:18-19*). Водночас, тільки підтримка широкими верствами населення новаторських ідей генія дає їм силу та втілює у реальність: "Думка має вартість, ... коли вона збудована на певних соціально-психологічних вимогах життя" (*Русова, 1997:18*). Вигадка не повинна відходити занадто далеко від загальноприйнятого або повинна мати чітке і зрозуміле наукове доведення. Індивідуально нове не може нав'язуватись – для підтвердження цієї думки Софія Русова наводить актуальний приклад: "коли революційні гасла стають в занадто гострий конфлікт з громадянством, вони задавлюються ним" (*Русова, 1997:20*).

Дуже близькі ідеї висловлював і Тард, зауважуючи: якщо кожне відкриття набуває соціального значення лише тоді, коли воно відповідає віруванням та бажанням тих, хто ними користується, та якщо кожне наслідування передбачає пристосування індивідуального відкриття до тих вірувань та бажань, то з цього випливає, що в основі кожної соціальної еволюції знаходиться зміна колективної свідомості, яка, за законом наслідування Тарда, проходить "від внутрішнього до зовнішнього" (*Ковалевскій, 2010:25*).

Опертя на теорію соціального поступу дозволяє С. Русовій переконливо розкрити провідну роль освіти у суспільстві та чітко визначити цілі й засоби виховання особистості. Виходячи із суспільної ролі освіти, С. Русова створює модель особистості громадянина, яка й виступає конкретною ціллю виховання. Така особистість відзначається розумом, волею, хоробрістю, справедливістю (*Русова, 1997:17*). Дослідниця розкриває низку методологічних питань, а саме: як виховувати таку особистість, якими є джерела її розвитку, у чому полягають його механізми? У вирішенні біосоціальної проблеми вчена

виходить з положення, що "кожна дитина є продукт біологічної та історичної еволюції" (*Доркену та ін., 2010:29*). Джерелами розвитку особистості вона вважає спадщину та оточення, з якого дитина бере те, "до чого прагне її індивідуальність" (*Русова, 1997:35*).

Отже, С. Русова, спираючись на теорію Тарда, стверджує, що для розвитку особистості джерелом слугує суспільство, організоване як громада, а для формування останньої провідне значення мають індивідуальні досягнення окремих громадян – героїв.

Біосоціальна проблема у працях С. Русової (спадщина і оточення)

Вирішення біосоціальної проблеми С. Русова здійснює на основі праць Гренвілл Стенлі Холла (1844-1924) – автора відомої теорії рекапітуляції, згідно із якою розвиток індивіду скорочено повторює розвиток роду. І хоча кожна людина народжується неповторною та унікальною, але всіх людей єднає їхня спільна спадщина (*Русова, 1997:26*). З метою посилення аргументації Г.С. Холла щодо теорії рекапітуляції, С. Русова наводить широку палітру прикладів архаїчних проявів у поведінці дітей: ігри в те, що на певному етапі історичного розвитку людства було працею (лук і стріли, духові пістолі) або ритуалом (гра ляльками). Вплив спадщини (біологічного) на процес особистісного розвитку С. Русова вважає переважно вродженим: "...Дитина складається з природжених інстинктів соціальної спадщини, які... допомагають людині підтримувати дуже складну систему соціальних відносин" (*Русова, 1997:48*).

До сфери спадщини С. Русова відносить також низку спільних проявів у поведінці людей та тваринних предків, називаючи їх "дикунською спадщиною". Так, діти гойдаються у гілках дерев; качаються у соломі, сухому листі; тягнуться до всього яскравого; плюскаються у воді, нагадуючи рухами мавп (*Русова, 1997:27*).

Спадщина, за твердженням С. Русової, майже не впливає на духовний розвиток особистості. Натомість вона визначає здоров'я, морфологічні та функціональні органи всього організму, нервову систему, виявляється у фізичних рисах (*Русова, 1997:29*).

Оточення, яке впливає на розвиток дитини, включає два типи: фізичне та соціальне. Соціальні фактори впливають через свідомість дитини, а фізичні – безсвідомі й тому є сильнішими. С. Русова зауважує про важливість того, "коло кого і з ким саме живе дитина, але цей вплив визнається наукою слабшим за вплив спадщини" (*Русова, 1997:35*).

Аналізуючи механізми прилучення дитини до соціального досвіду, Софія Русова фактично використовує поняття соціалізації, центральним процесом якої вважає наслідування, що є посереднім щаблем між інстинктом і розумом (*Русова, 1997:37*). У сучасній для С. Русової суспільствознавчій науці кінця XIX – початку XX ст. проблема наслідування було однією з центральних. Ідея наслідування як механізму соціального життя й розвитку бере початок з досліджень ролі біологічного та соціального в детермінації людської поведінки, що проводились у психоневрологічній клініці Шарко, в якій працювали П'єр Жане, Теодор Рібо, Альфред Біне та ін. Особливо помітний вплив результатів цих досліджень ми вбачаємо в надмірно високій оцінці ролі *навіювання й гіпнозу* у процесі наслідування.

Спеціальну працю, присвячену проблемі наслідування у соціальній взаємодії, видав згодом Тард, назвавши її "Закони наслідування". Основу наслідування складає асиміляція індивідом установок, вірувань, почуттів інших людей. Навіяні ззовні думки та емоції

визначають характер душевної діяльності як в активному стані, так і уві сні. Це дозволяє відрізняти соціальне від фізіологічного. Все, що людина вміє робити, не навчаючись на чужому прикладі, належить до фізіологічного, а мати певну поставу, співати арії, любити певні страви – все це соціальне. У суспільстві наслідування має таке ж значення, як у біології спадковість та молекулярний рух у фізиці. Як результат складної комбінації причин виникають винаходи (новації), які поширюються у суспільстві під дією законів наслідування (*Ковалевскій, 1910:295*).

У працях Тарда наслідування виступає як загальне явище соціальної взаємодії і не співвідноситься із проблемами розвитку особистості та її виховання, спрямованого на збереження й збагачення соціального досвіду у поколіннях. Головна увага вченого зосереджується на ролі наслідування у процесі розвитку суспільства, а не особистості. Натомість, у працях С. Русової наслідування виступає як явище генетичної психології. Продовжуючи дослідження наслідування у педагогіці, започатковані німецьким вченим Вільгельмом Августом Лаєм, С. Русова подає спробу вирішення дискусії щодо сутності наслідування – того, чи воно є фізіологічним (інстинктом), або психологічним (нахилом) явищем. Не приймаючи жодної з позицій, С. Русова робить свій висновок про те, що дитина має вроджений нахил до наслідування, а це те ж саме, що й інстинкт, помітний також у приматів (*Русова, 1997:39-40*).

Важливим і цілком оригінальним елементом наукової спадщини С. Русова є дослідження вченою вікових особливостей наслідування як явища міжособистісних взаємин дорослих і дітей. Так, для дитини навколишні люди набирають все більшого значення, стають чинником її настрою й розвитку, особливо самосвідомості, її "я". Наслідування слугує містком для порозуміння між "я" та іншими. Згодом відбувається ускладнення наслідування, яке полягає у переході від психологічного до соціального значення, у здатності наслідувати за пам'яттю (*Русова, 1997:38*).

Слід підкреслити, що у своєму тлумаченні наслідування С. Русова позбавлена однобічного схвалення цього явища. Належну увагу дослідниця приділила проблемі негативних наслідків наслідування, які вбачає у тиранії, у своєрідному гіпнозові більшості над особистістю, проявами чого є слідування моді, громадському настрою, соціальні та літературні течії, консерватизм, лібералізм тощо (*Русова, 1997:38*). Ще одним небажаним наслідком наслідування виступає уніфікація особистості, її нівелювання. Наслідування робить особистість надзвичайно залежною у своєму формуванні від безпосереднього оточення, а воно не завжди буває сприятливим. С. Русова наводить статистичні дані про сім'ї малолітніх злочинців, де поширеними явищами були пияцтво, сварки, злидні, злочинність батьків (*Русова, 1997:45*).

Своєрідний підхід дослідниці виявляється і у вирішенні питання про роль гіпнотизму і сугестії як механізмів наслідування. Погоджуючись із провідними вченими свого часу у тому, що сугестія відіграє важливу роль у наслідуванні, С. Русова розглядає її також у генетичному плані. З перших днів життя дитини сугестія починає впливати на її життя. Колискові пісні, прикладання дитини до грудей викликають фізіологічну сугестію. Діти дуже легковірні, в них немає досвіду, їх легко заплутати навіть стосовно очевидного, легко викликати неіснуючий біль, а значить – вони найбільш навіювані. Сугестія зберігає своє велике значення і для школяра, зумовлює його віру у власні сили. Виникає здатність до

самонавіювання. Від того, ким себе вважає учень, значною мірою залежать його успіхи. Отже. "сугестія вчителя, який має у класі авторитет, може або згубити хлопця, або, навпаки, вивести його з пригніченого стану..." (*Русова, 1997:46*).

Отже, у вирішенні біосоціальної проблеми С. Русова використовує загальний контур теорії рекапітуляції С.Г. Холла, однак робить свій внесок, докладно розкриваючи механізми дії спадщини (біологічного) і оточення (фізичного і соціального) на розвиток особистості, серед яких чільну роль відводить наслідуванню, що розглянуто вченою як явище генетичної психології.

Тлумачення природи міжособистісних взаємин дорослих і дітей

У поясненні детермінації міжособистісних взаємин дорослих і дітей С. Русова посилається на низку інстинктів, що, на її думку, зумовлюють ті чи інші сфери спілкування між людьми. При цьому відчувається вплив на вченого неофрейдистських поглядів щодо джерел активності особистості. Якщо сам З. Фрейд наголошував на тому, що поведінка особистості зумовлюється вродженими інстинктами, спільними із тваринними предками людини, то його послідовники – неофрейдисти – джерелами поведінки особистості вважали соціальні потреби, які є вродженими, але наявні лише у людини – такі, як почуття неспокою (К. Хорні), соціальне почуття (А. Адлер), потреба у ніжності (Г. Саллівен).

У працях С. Русової вихідним мотивом включення дитини у міжособистісні взаємини виступають соціальний інстинкт, інстинкт боротьби, батьківський інстинкт, які зазнають вікових змін: мають велике значення в житті першого періоду, а далі "тратять первісну силу..., змінюються так, що від них залишається в дитячій свідомості лише нахил, що в психології зветься потягом" (*Русова, 1997:40*). Під впливом *соціального інстинкту* на другому році життя виникає диференціація у стосунках з оточуючими: дитина "ставиться до людей з певним очікуванням" (*Русова, 1997:39*). З чотирьох років дитина все сильніше прагне мати товаришів. Розвивається самокритика, бажання сторонньої ухвали, страх осуду. Малі діти мають мінливі симпатії, більше цікавляться думкою старших людей (батьків, вчителів). Відносини між ровесниками опосередковані втручанням дорослих. Дорослі діти більшої вартості надають думці товаришів, залежні від гуртових поглядів, будують відносини між собою самостійно та свідомо. Деякі діти стають незмінними друзями на все життя (*Русова, 1997:43-44*).

Саме соціальний інстинкт, на думку С. Русової, має особливе значення для розвитку особистості (*Русова, 1997:42*). Він лежить в основі встановлення соціальних зв'язків, виникнення почуття симпатії, протистоїть інстинкту егоїзму. Підкреслюється розвивальне значення прагнення дитини до схвалення, яке зумовлює фізичні досягнення, акуратність, старанність та інші позитивні якості дитини.

Для дорослих у побудові взаємин з дитиною вихідне значення має батьківський інстинкт. Певний вплив на взаємини людей має також інстинкт боротьби. Він виявляється у дитини з двох років у формі агресивного протесту проти заборон, у школі – як боротьба з учителями, начальством. Цей інстинкт може мати як позитивні, так і негативні, руйнівні наслідки. Зокрема, він визначає таку своєрідну соціальну взаємодію, як змагання, спонукає до подолання індивідуальних й громадських перешкод. Руйнівні наслідки інстинкту боротьби – це "ламання й нищення всяких речей" (*Русова, 1997:42*), жорстокі вчинки щодо

інших людей та живих істот. Так, маленький Гете викидав за вікно миски, чашки й радів, спостерігаючи як вони розлітаються на шматки. Деякі діти обривають крила у комах, кидають сліпих цуценят у воду. У подоланні цього інстинкту вихователь має виявити неабияку майстерність: він "мусить знаходити шляхетні напрямки, куди повернути той лишок сил, який з'являється у цьому інстинктові, аби він не перетворився на грубе насильство або вередування" (*Русова, 1997:42*).

Цікавим для сучасної педагогічної психології є порівняння дослідницею ефективності групової та індивідуальної роботи учнів, що закладало основи технології інтерактивного навчання. Вчена наголошувала, що колектив помітно впливає на навчальну працю школярів, але вплив цей неоднозначний та залежить від різновиду діяльності учнів. Так, у колективі краще виходять фізичні вправи, завдання на пам'ять, репродуктивні завдання. Крім того, уніфікується якість праці й час її виконання, а це шлях до консерватизму. Творча праця, що вимагає значної концентрації уваги, зосередженості, найкраще проводиться індивідуально, на самоті (*Русова, 1997:44*).

Отже, у вирішенні питання природи міжособистісних взаємин дітей і дорослих, вчена спирається на погляди представників неофрейдизму (А. Адлер, Г. Саллівен, К. Хорні), які джерелами поведінки особистості вважали вроджені соціальні потреби людини – інстинкти (почуття неспокою, соціальне почуття, потребу у ніжності). У роботах С. Русової джерелами включення дитини у міжособистісні взаємини виступили соціальний інстинкт, інстинкт боротьби, батьківський інстинкт.

Дискусії

Дослідження виявило глибоку обізнаність С.Русової із тогочасними досягненнями європейської та американської суспільствознавчої науки, які були використані авторкою для розроблення вузлових питань розвитку особистості. В обґрунтуванні своїх поглядів Софія Русова спиралась на передові дослідження західноєвропейських (А. Адлер, В.А. Лай, Г. Спенсер, Ж.-Г. Тард, З. Фрейд та ін.) й американських (Г.С. Холл, Г. Саллівен та ін.) учених. Поряд із цим С. Русова зробила свій оригінальний внесок у розроблення холістичної теорії розвитку особистості з урахуванням соціологічного, психологічного й педагогічного аспектів.

Вимагає свого подальшого дослідження питання психологічного аспекту наукової спадщини Софії Русової, що повинно стати окремими розділом в історії української психології.

Положення вченої щодо взаємодії особистості й громади, індивідуального і групового заслуговують на подальше дослідження з метою врахування отриманих результатів при розробленні технологій інтерактивного навчання, при визначенні його нових можливостей.

Дослідницький метод С. Русової, відмітною ознакою якого є органічне поєднання соціологічного, психологічного, педагогічного аспектів потребує спеціального вивчення, а також може слугувати зразком для сучасних комплексних підходів розбудови української національної освіти.

Висновки

Отже, погляди С. Русової на розвиток особистості відзначаються широтою, охоплюючи такі вузлові проблеми, як співвідношення особистості й громадянства, роль особистості (героїв) у розвитку суспільства, соціальна взаємодія (дорослі і діти), передача соціального досвіду у процесі наслідування, біологічні передумови (спадщина) та соціальні джерела (оточення) розвитку дитини, мотивація взаємин дорослих і дітей (соціальний інстинкт, інстинкт боротьби, батьківський інстинкт).

Розроблення вченою зазначених питань відбувалось на основі та у відповідності з останніми досягненнями тогочасного європейського і американського суспільствознавства, переосмислення, поглиблення і доповнення положень якого стало органічною частиною наукового доробку Софії Русової, який набув важливого значення для обґрунтування системи національної української освіти.

Список джерел інформації:

Богуш, А.М. (2016). Чинники розвитку особистості дитини в педагогічному вимірі Софії Русової. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського. Педагогіка*, *1*(108), 7-12.

Джус, О. (2012). Софія Русова у педагогічному просторі українського зарубіжжя (1920-і – 1930-і рр.). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, *42*, 1, 223-229. Умань: ПП Жовтий О.О.

Дічек, Н.П. (2006). Джон Дьюї та Софія Русова: перегук освітніх ідей. *Просвітницька діяльність Софії Русової: зб. наук. пр. Кам'янець*, *5*, 1, 12-20. Поділ. держ. ун-ту. Кам'янець-Подільський.

Доркену, А.М. і Лога, Т.В. (2010). *Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітитель : до 155-річчя від дня народження: біобібліогр. покажч.* Київ: Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В.О.Сухомлинського, Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя.

Ковалевскій, М.М. (1910). *Соціологія. Т. 1. Соціологія и конкретныя науки объ обществе. Историческій очеркъ развитія соціологіи.* СПб: Типографія М.М. Стасюлевича.

Крысько, В.Г. (2004). *Социальная психология: Словарь-справочник.* Минск: Харвест.

Рахманов, О.А., Бульбенюк, С.С. і Манелюк, Ю.М. (2017). *Історія соціології (у 2-х кн.). Навчальний посібник.* Київ: КНЕУ.

Русова, С. (1997). *Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. Кн. 2.* Київ: Либідь.

Сухомлинська, О.В. (2006). Софія Русова в контексті розвитку педагогічної думки. *Вісник Чернігівського держ. пед. ун-ту. Сер.: Пед. Науки*, *39*, 5-8. Чернігів: Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка.

Усенко, І.Б. (2007). *Ковалевський Максим Максимович. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка - Ком.* НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во "Наукова думка". С. 376-379.

Фролова, О. (2005). Особа як об'єкт філософсько-освітнього вчення Софії Русової. *Філософія освіти*, *2*, 162-170.